

משהו על מדרשי מגילות*

אביגדור שנאן

כל העומד מול ארון הספרים הקרוי 'ספרות חז"ל' ומסתכל על שפע החיבורים העומדים בו, יגלה בו מיד את המשנה, התלמוד הבבלי והירושלמי, וכמובן שורה ארוכה של מדרשים: מדרשי אמוראים, מדרשי תנאים (הקרויים בלשון העם בלשון לא מדויקת גם בשם מדרשי הלכה), ובתוכם קבוצה גדולה של מדרשים ייעודיים על המגילות.

חז"ל עוסקים במגילות בכל ההקשרים, ואין לך כמעט חיבור של חז"ל שאינו מגיע לעסוק במגילות, אבל בשלב כלשהו נוצר הצורך לכנס את דברי חז"ל על המגילות לחיבורים ספציפיים שעניינם בחמש היצירות האלה, ורשימת החיבורים משל חז"ל העוסקים במגילות היא רשימה ארוכה למדי.

ישנם חמישה או ששה מדרשים למגילת אסתר: מדרש אסתר רבה וגם מדרש אבא גוריון, מדרש פנים אחרים ומדרש אגדת אסתר. מדרש אסתר רבה גופו מתחלק לשני חלקים שונים שהם למעשה שני מדרשים שונים. בידינו גם תרגום ארמי ארוך ומפורט למגילה, שהוא מעין מדרש המשולב בפרפרזות על פסוקי המגילה. למגילת רות ישנם בידינו שני מדרשים ייעודיים: מדרש רות רבה ומדרש רות זוטא. לאיכה נמצא גם כן שני מדרשים בשמות דומים (רבה זוטא), והוא הדין אף בקהלת. לגבי שיר השירים בידינו שלושה חיבורים: שיר השירים רבה ושיר השירים זוטא וכן אגדת שיר השירים.

יש לשאול: מדוע טרחו שישה אנשים שונים בשש תקופות שונות לחבר מדרש על מגילת אסתר, בעוד שלמגילת רות יש בידינו רק מדרש וחצי, היינו רות רבה הקדום והארוך, ורות זוטא הקצרצר והמאוחר מאוד?

מסתבר ששאלת כמות המדרשים על כל מגילה ומגילה ושאלת תכניהם של המדרשים קשורות בשאלה מרתקת אחרת: ממתי אנחנו קוראים את המגילות האלה בהקשר של בית הכנסת? מאימתי קוראים את אסתר בפורים ואת רות בשבועות (וכן הלאה)?

* הדברים מובאים כאן כהרצאתם על פה, ולא עברו אלא ליטוש לשוני קל.

התשובה היא לעיתים פשוטה ולעיתים מורכבת. במגילת אסתר עוסקת מסכת שלמה במשנה, מסכת מגילה. כל טעמו של הפורים עומד על מגילת אסתר, כך שקריאת אסתר בפורים מובנת מאליה, ומעצם כתיבתה קשורה המגילה לאירוע שבו מציינים את הפורים.

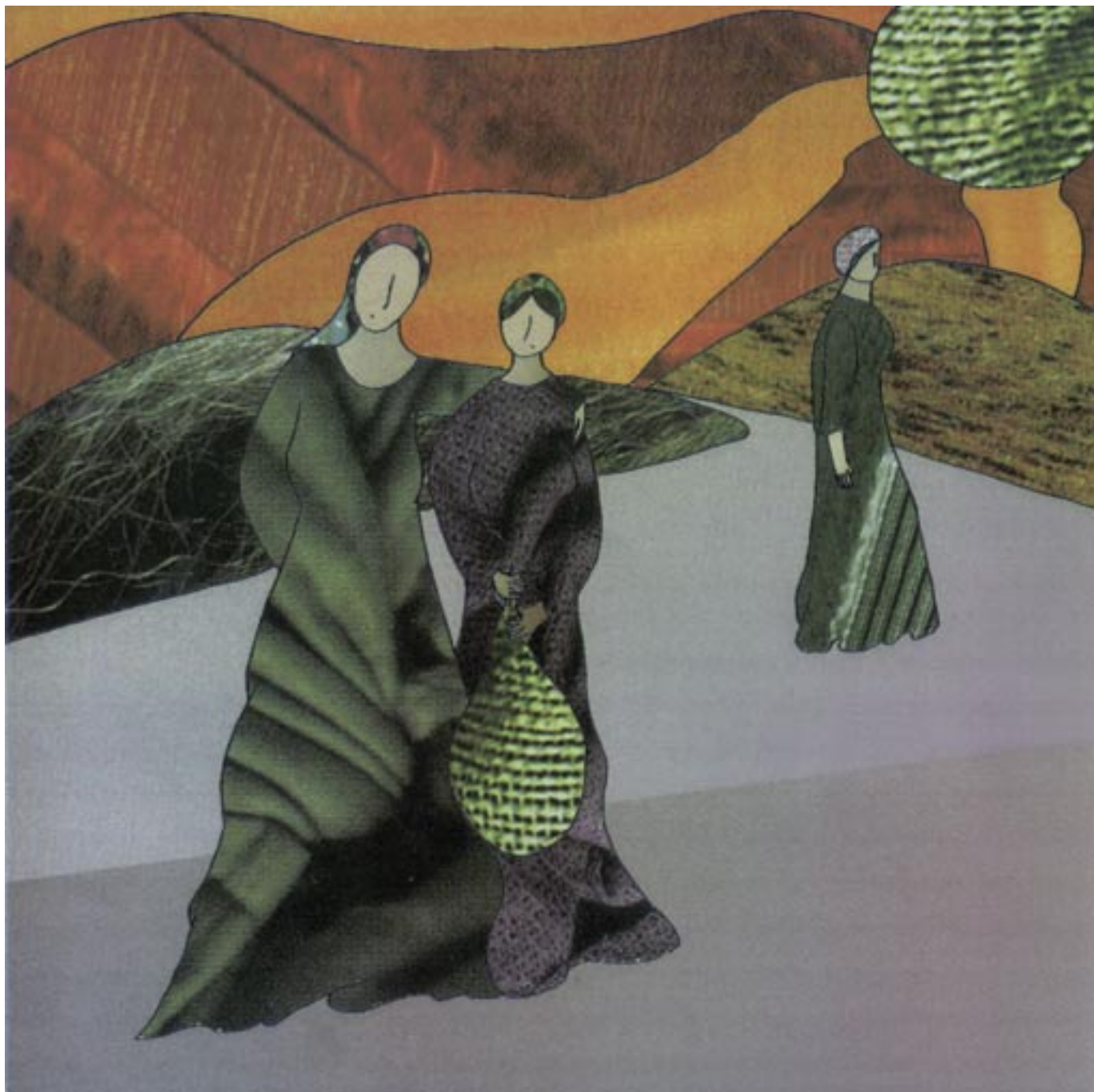
הוא הדין במגילת איכה. איכה קשורה לתשעה באב בטבורה, והקורא את המדרשים על מגילת איכה או את הדיונים על תשעה באב בהקשרים קדומים רואה שמגילת איכה ממלאת שם תפקיד משמעותי ממין העניין.

אבל מה הקשר בין שלושת הרגלים והמגילות הנקראות בהם, סוכות (קהלת), שבועות (רות) ופסח (שיר השירים)? ניתן היה למצוא בנקל – לו נתבקשנו לעשות זאת – סיבות משכנעות ויפות מדוע לקרוא את שיר השירים דווקא בשבועות ואת רות בפסח. הרי יכולנו לטעון, דרך משל, כי הקריאה המטפורית של מגילת שיר השירים כשירת אהבה בין ריבונו של עולם לבין כנסת ישראל מחייבת לקרוא את שיר השירים בשבועות דווקא. ומה הוא "ישקני מנשיקות פיהו" (שבראש המגילה) אם לא הדיבור הא-לוהי במעמד סיני שירד מפי עליון ונשק לכל אחד? קל לקשור את שיר השירים לשבועות, כפי שקל לקשור את רות לפסח. לכאורה, מתי מגיעות רות ונעמי לבית לחם? בתחילת קציר שעורים, ביום ראשון של חול המועד פסח.

יש כאן באמת חידה גדולה לגבי המגילות הנקראות בשלושת הרגלים. אני רוצה לטעון ששאלת כניסתן של המגילות לבית הכנסת ולמחזור החיים היהודי השנתי כרוכה גם בעובדה שיש יותר מדרשים על מגילה אחת ופחות מדרשים על מגילה אחרת. יתרה מזאת, מי שקורא את מדרשי אסתר מריח בהם את ימי הפורים, ומי שקורא את מדרשי איכה עולה באפו ריחו של תשעה באב. אך מי שקורא את מדרשי רות לא יחוש שום דבר "שבועותי". במדרשי רות אין אווירה של אירוע היסטורי מוגדר שקרה בו' בסיוון, אלא סיפור המגילה והרחבתו בכיוונים שונים.

הראיה הראשונה על קריאה של רות בבית הכנסת באופן קבוע אינה חלק מספרות חז"ל עצמה, אלא מחיבור בשם מסכת סופרים, ששורשיו אולי קדומים, אבל התהוותו בתחילת ימי הגאונים. במסכת סופרים אנו מוצאים קביעה מפתיעה: את מגילת רות קוראים במוצאי יום טוב ראשון של עצרת עד חציו, ומשלימים במוצאי יום טוב האחרון. כלומר: אין קוראים את מגילת רות בנשימה אחת, אלא מחלקים אותה לשני חלקים. את החלק הראשון קוראים במוצאי יום טוב ראשון של שבועות, ואת השני משלימים במוצאי יום טוב של שבועות. תפישת העולם של מסכת סופרים היא תפישת העולם של הגולה אשר חג השבועות נחגג בה יומיים: יום טוב ראשון ויום טוב שני של גלויות. ואגב צריך לשים לב לכך שמסכת סופרים איננה מנמקת מדוע קוראים את רות בשבועות מלכתחילה.

"ורות דבקה בה", שירה
רהט-גפן, מכללת אמונה,
ירושלים.

כל התשובות שמצאתי לשאלה מדוע קוראים את רות בשבועות אינן מוקדמות למאה האחת עשרה. רק באותה מאה מתחילים לעסוק בשאלה מה עושה רות בשבועות. מחזור ויטרי, של רבי שמחה ויטרי, תלמידו של רש"י, קושר את רות לשבועות, ואומר שקוראים את המגילה ביום שני של שבועות, לא ביום הראשון, כי ברות כתוב "תחילת קציר שעורים", ושבועות, כידוע לכם, הוא חג קציר חיטים. די לו לבעל המחזור הקשר בין קציר לקציר כדי לנמק את קריאת רות בשבועות. במקום אחר אומר מחזור ויטרי כי רות התגיירה ונכנסה תחת כנפי השכינה, וגם עם ישראל נתגייר בהר סיני ונכנס תחת כנפי השכינה. לכן, ביום מתן תורה קוראים את המגילה על גיורה של רות. אפשר לראות כאן בוודאות שהמנהג כבר קיים, ובשלב זה מנסים לחפש לו הסברים. גם חיבור בשם "לקח טוב", אף הוא בן המאה האחת עשרה, מנמק מדוע קוראים את רות בשבועות: "לפי שמגילה זו כולה חסד". זהו מאמר ידוע: המגילה, מגילת חסדים, ניתנה בחג השבועות שהוא חג התורה, שגם היא כולה חסד. שוב נראה שמנסים כאן למצוא ראייה למנהג שכבר נתקבל ונשתרש.

בספרות חז"ל עצמה, כאמור, לא מצאנו תשובה לשאלה מדוע, אם בכלל, קוראים את רות בשבועות, להוציא מסורת התלמוד הירושלמי שהוא עדיין מקור קדום מאוד. במסכת ביצה קובע רבי יוסי שדוד המלך מת בשבועות.

בתלמוד הבבלי, כידוע לכם מסיפור מפורסם, מספר על מותו של דוד בשבת. במדרשים מאוחרים יותר נאמר שדוד המלך מת בעצרת שחלה בשבת. נדמה לי שזה בלתי אפשרי מבחינת הלוח שלנו. הרי היום הראשון של שבועות לעולם לא יחול ביום השבת, כידוע על פי העיקרון של "לא אד"ו ראש ולא בד"ו פסח". אם "לא בד"ו פסח" אזי גם "לא גה"ז שבועות", אבל אפשר לתרץ ולומר שהיה זה לפני קביעת הלוח הממוסד.

מכל מקום, נמצא במקורות את הדעה שדוד מת בשבועות, ויש מי שחושב שזו ראייה לכך שכבר קראו את מגילת רות (המסתיימת בסיפור לידת דוד) בשבועות, ומכאן נולדה המסורת שדוד מת בשבועות, אם כי אפשר לטעון היפוכו של דבר: לאחר שהייתה קיימת מסורת לפיה דוד מת בשבועות, החלו להנהיג את קריאת רות בשבועות לכבודה של הדמות החותמת את המגילה. בין כך ובין כך, יכולנו לחזור ולשאול שאלות אלה גם לגבי שיר השירים וגם לגבי קהלת: מאימתי קוראים מגילות אלו בתאריך מסוים? מדוע דווקא בתאריך זה? כיצד משפיעות עובדות אלו על תכני המדרשים ומספרם והיקפם?

באתי ליום עיון זה כמי שעוסק במדרש ולא כמי שעוסק במקרא או באמנות שנוצרה עליו. אינני יודע, דרך משל, עד כמה קרא זאב רבן במדרשים; אני חושש שלא. גם אינני בטוח שרוב

"ותבוא ותלקט בשדה",
שירה רהט-גפן, מכללת
אמונה, ירושלים.

האמנים שאיירו את התנ"ך קראו וקוראים מדרשים. הם בדרך כלל קוראים את התנ"ך במישרין, ומציירים את מה שהם רואים כמתרחש בינם לבין הטכסט המקראי. אבל מאמן יהודי, שאיננו רק אמן ישראלי או ציוני, הייתי מצפה שגם יקרא את המדרשים. האם, למשל, יש מישהו שצייר את בועז כפי שהמדרש מצייר אותו, היינו כיהודי זקן בן שמונים אשר הלך לעולמו לאחר ליל הנישואין לרות?

כיוון שמגילת רות לא חדרה לבית הכנסת באופן קבוע בתקופת חז"ל, העיסוק באותה תקופה במגילת רות הוא אקראי, ונעשה אגב עניינים שונים. הוא אינו ממוקד בתמטיקה של שבועות – מתן תורה או אפילו גיור. ולכן מדרש כגון מדרש רות רבה עוסק בסוגיות אחרות ושונות. הבה ונבחן כמה קטעים שאספתי ממדרש רות רבה, לפי המהדורה המדעית שפרסם פרופ' מירון ביאליק לרנר מאוניברסיטת תל אביב לפני למעלה משלושים שנה, בשנת תשל"א. מי שקורא את רות רבה יכול לחוש בוודאות שחג השבועות אינו עומד במרכז תודעתו. כמו למשל קטע זה:

"זיהי בימי שפוט השופטים", אוי לדור ששפטו את שופטיהם, אוי לדור ששופטיהם

צריכים להישפט, שנאמר, "וגם אל שופטיהם לא שמעו".

ומי היו השופטים שבהם מדבר הקטע?

רב אמר: דבורה וברק, רבי יהושע בן לוי אמר: שמגר ואהוד היו, רב הונא אמר: דבורה ויעל היו, ורבי אחא אומר: דבורה וברק ויעל היו. שנאמר: "שפוט" אחד. "השופטים" [עוד] שניים, הרי שלושה.

נושא זה, שפוחת שם את המגילה, באמת אינו קשור לאירוע שבו אנחנו עומדים, אלא למצב החברתי הקשה שהיה בתקופת שפוט השופטים, מצב חברתי כה פגום שבמסגרתו לא האזין אדם לשופטיו אלא אדרבא, העמיד אותם על כס המשפט, כאילו הוא טוב מהם. והרי לנו קטע אחר, ובו מדרש שמות, לחלוטין לא "שבועותי":

"ושם האיש אלימלך", רבי מאיר היה דורש שמות, רבי יהושע בן קרחה היה דורש

שמות. "ושם האיש אלימלך" – שהיה אומר אלי תבוא מלכות, "ושם אשתו נעמי"

– שהיו מעשיה נאים ונעימים.

קטע זה מתאר את אלימלך כגאוותן, שקיווה וציפה והאמין כי יזכה להיות מלך בישראל, ואילו את נעמי אשתו הוא משבח על היות מעשיה יפים ונעימים. והנה, קראתי את שני הקטעים האלה לא רק כדי להראות שהם עוסקים בעניינים רבים ושונים, ולא דווקא בקשר לשבועות, אלא גם כדי לומר משהו על אופיים של המדרשים למגילת רות בכלל.

”ותאמר לה חמותה: איפה
לקטת היום?”, שירה רהט-גפן,
מכללת אמונה, ירושלים.

יש בידנו מדרש נוסף למגילת רות, הוא הקרוי 'רות זוטא'. הדפיס אותו שלמה בובר בתרנ"ד. בובר, סבו של הפילוסוף מרטין בובר וסוחר עשיר מאוד ברוסיה הצארית (כך התאפשר לו לנוע בספריות רבות בעולם ולמצוא כתבי יד), הוא מפרסם של חיבורים מרכזיים כגון התנחומא, מדרש תהילים, מדרש משלי ועוד שורה ארוכה של מדרשים. הוא גם גילה בספריה בפארמה שבאיטליה חיבור על מגילת רות ונתן לו את השם 'מדרש רות זוטא', וראו כמה דברים השם גורם.

מתן השם 'מדרש רות זוטא' לחיבור (שלא קרא לעצמו מדרש רות זוטא) הכליל אותו אוטומטית במדף של ספרות חז"ל והקנה לו מעמד של מדרש, כאשר החיבור הזה, שהוא הפתעה למי שאינו מכיר אותו, הוא בעל ייחוד בולט: זהו מעין פירוש שיטתי, או כמעט שיטתי, למגילת רות, שמטרתו ברורה, בניגוד לרות רבה שאין לו סדר יום חד משמעי וברור.

בעוד שרות רבה הוא ליקוט מכל הבא ליד, והוא כולל דעות רבות בלי להגיע להכרעות, מדרש רות זוטא, שלדעתי נתחבר באירופה של ימי הביניים, הוא חיבור הנובע מתפישת עולם קשוחה, המתאימה מאוד לפן אחד של חג השבועות, והיא האידיאליזציה של העוני. לא רומנטיזציה, אידיאליזציה. הדבר הנכון לעבור בו את החיים – אומר עורך המדרש הקטן הזה – הוא מצב של עוני, והעושר היא מילה נרדפת לרשעות, אכזריות וחוסר טעם בחיים בכלל.

אם מישהו עשיר, הוא בוודאי גם ערל-לב. לדוגמה, בקטע העוסק במילים "וילך איש מבית לחם יהודה לגור בשדי מואב". כשמדרש רות רבה עוסק בשאלה מדוע הולך אלימלך למואב, התשובה היא שהאיש בורח למואב ברצותו לחמוק מן החובה המוסרית לעזור לכל העניים. לדידו של רות זוטא, ההליכה למואב היא עצמה העונש, או תחילת העונש. "מי גרם לו גלות", שואל מדרש זה, ומשיב: "עין רעה שהיתה בו, שכך אמר: למחר עניים מתכנסים ואיני יכול לגור ביניהם, הווה עין רעה שהיתה בו גרמה גלות לו וליצא חוצה לארץ".

ובניגוד לרות רבה, בקטע אותו ראינו לעיל, אשר דיבר על נעמי שמעשיה נעימים ונאים, מדרש רות זוטא איננו מציג אותה באור חיובי, וזאת מסיבה פשוטה: היא אישה עשירה ונשואה לאדם עשיר (לפחות בתחילת המסופר במגילה), ומעצם העובדות האלה היא בוודאי מרושעת כבעלה. נעמי של רות זוטא, כל עוד לא איבדה את רכושה וירדה לשפל המדרגה במות בעלה וילדיה, היא דמות שלילית. כך אומר זאת המדרש בעברית ביניימית על הפסוק "ושם האיש אלימלך, ושם אשתו נעמי, ושם שני בניו מחלוך וכליון":

מה ראה הכתוב להכריז עליו ועל אשתו ועל בניו? (או בעברית שלנו: למה כל אריכות

הלשון הזאת?, והתשובה:) **לפי שהיו מעכבין זה את זה מצרות עין שהיה בכולם.**

(והוא מסביר:) בזמן שהבעל רוצה לתת צדקה והאישה אינה רוצה, או האישה רוצה והבנים אינם רוצים, מה שיעשו מצווה, אף על פי שאין כולם רוצים לעשות המצווה, הגזירה מסתלקת.

אם יש מתיחות בבית, הבעל רוצה לתת צדקה והאישה מסרבת, האישה רוצה והילדים מסרבים, גם אם בסופו של דבר המשפחה אינה תורמת לצדקה, הרי עצם העובדה שמישהו בתוכם מגלה התנגדות לצרות העין, די בה כדי לסלק את הגזירה מעל המשפחה כולה. אבל בזמן שאין אחד מעכב על חברו, כלומר, כאשר כולם מסכימים פה אחד שלא לתת צדקה, הגזירה חלה עליהם, ולכן אלימלך ובניו מתים ורות נשאת בגפה ומאבדת את כל רכושה. לבעל רות זוטא אין מילה טובה על נעמי עד הרגע שבו משתנה מהלך הדברים כיוון שנעמי הגיעה עד פת לחם. העוני, כאמור, הוא האידיאל, וכפי שהוא עצמו אומר:

ומה עניין רות אצל עצרת, שהיא נקראת בעצרת, בזמן מתן תורה? ללמדך, שלא ניתנה תורה אלא על ידי ייסורים ועוני. וכן הוא אומר: "אף טובתך ישבו בה, תכין בטובתך לעני א-לוהים".

העני הוא זה שמקבל את החיות הא-לוהית.

אמרה תורה לפני הקדוש ברוך הוא: ריבונו של עולם, תן חלקי בשבט של עוני, שאם עשירים עוסקים בי, יהיו מתגאים. אבל כשהם עניים, כשעניים עוסקים בי, הם מתעסקים בי ויודעים שהם רעבים (...)

משמע: רק העני יכול ללמוד תורה לאמיתה, ולכן נתנה התורה בשבועות – חג שבו ניתנת תשומת לב מיוחדת לעוני (דמותה של רות, מתנות עניים למיניהן ועוד). מצאנו אפוא תשובה נוספת לשאלה מדוע קוראים את רות בשבועות.

לאמנים שבינינו אומר לסיכום כי ציור יהודי של המגילות, ולא רק ישראלי, אנושי-אוניברסלי או אפילו ציוני, דורש גם את לימודם של המדרשים, ומבחינה זו יש בידנו מדף שלם, יפה, מפואר, מקושט, והקריאה בו היא פשוט, אשתמש במילה לא מדעית – כיף של ממש. היוצא לקרוא במדרשים ימצא בהם שלל רב.